

„Nechtěl bych vytvářet dojem, že my orientalisté nebo islamologové jediná víme, jak je to doopravdy“: Rozhovor s Milošem Mendelem z Katedry blízkovýchodních studií Filozofické Západočeské univerzity v Plzni

Acta Filozofické
Západočeské univerzity v Plzni /
West Bohemian Review of
Social Sciences & Humanities
2021, Vol. 13 (1), 73–81
DOI: <https://doi.org/10.24132/actaff.2021.13.1.5>
<https://actaff.zcu.cz/>
ISSN 2336-6346

This paper is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License.

Miloš Mendel je arabista a islamolog. Pracoval jako vedoucí vědecký pracovník Orientálního ústavu Akademie věd České republiky, v. v. i. Zabýval se především dějinami Blízkého východu a islámského světa se zvláštním zřetelem k politickým a kulturním dějinám islámského náboženství. Přednášel na několika univerzitách a specializovaných pracovištích v Německu a Polsku. Publikoval řadu studií v domácích i zahraničních odborných periodikách, je autorem několika monografií (např. *Islámská výzva. Z dějin a současnosti politického islámu*; *Džihád. Islámské koncepte šíření víry*; *Náboženství v boji o Palestinu*; *Hidžra. Náboženská emigrace v dějinách islámských zemí*; *Arabské jaro. Politické a kulturní pozadí událostí na Blízkém východě* a dalších). Byl dlouholetým šéfredaktorem odborného recenzovaného časopisu *Nový Orient*. Zúčastnil se řady vědeckých konferencí a symposií, věnovaných problematice islámu v kontextu moderních a soudobých dějin či světových náboženství. Od roku 1994 působil na Ústavu religionistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity. Od roku 2018 je pracovníkem Katedry blízkovýchodních studií na FF ZČU v Plzni.

* * *

Martin Klapetek: Naším společným tématem jsou tradice a současnost islamologie. Je to ale podle Vašeho názoru skutečně svébytný vědecký obor, a pokud ano, co ho odlišuje od těch ostatních společenskovedních disciplín?

Miloš Mendel: Islamologie je pouze jakýsi zastřešovací pojem pro různé společenskovední obory, které se tou či onou oborovou metodou zabývají oblastmi, kde se už nějakých čtrnáct set let (někde mnohem kratší dobu) rozvíjí společnosti, jejichž duchovním tmelem je islámské náboženství a jím formovaná kultura – ve smyslu životního stylu, architektury, práva, etiky, politiky, ideologie atd. Ty oblasti světa, kde převažují jiné kulturní poměry – jak v materiálním, tak duchovním ohledu, jsou zase předmětem zájmu badatelů a pedagogů, kteří, samozřejmě s pomocí znalosti pramenných jazyků, tvoří jakési vědecké clustery, jimž se říká koreanistika, judaistika, indologie, turkologie, egyptologie, afrikanistika apod. Panuje v tom jistý zmatek a připouštím, že jsou to částečně archaické názvy. Některé jsou ovšem stále zasazeny ve svém sémantickém významu, jiné přicházejí a odcházejí. Taková egyptologie je jedním z nejstarších oborů západního bádání o mimoevropských zemích, a jen těžko bychom si dovedli představit, že tento obor v dohledné době zanikne. Na jeho

rozkvětu se podílejí „klasičtí“ znalci egyptských písem a textů, jejichž překlady se dostávají do rukou těch, kteří se zabývají nejrůznějšími aspekty staroegyptských dějin, duchovní kultury, literatury, materiálních hodnot. Dnes je klíčovým oborem pro studium starého Egypta archeologie, používající těch nejmodernějších metod. Podobně je tomu v oblasti asyriologie a dalších dílčích oborů, souvisejících se starověkým Předním východem.

Martin Klapetek: Jakými metodami tedy pracují odborníci na poli islámu?

Miloš Mendel: Islámem se „nenáboženskými“ metodami zabývali zhruba od počátku 19. století odborníci, pocházející zpravidla z náboženského prostředí, jako třeba bibliisté nebo judaisté, často z liberálně židovského prostředí. Prostě ti, kteří ve svém prostředí dokázali pracovat s Biblií a jinými texty z nadhledu, nakládali s posvátnými texty symbolicky a volně – tedy rozhodně ve srovnání s tím, jak mohli ve své době se svými texty nakládat muslimští exegeti a právníci. Příslušníci prvních generací islamologů studovali a překládali základní texty islámu – především Korán, sbírky tradic o životě proroka Muhammada, příběhy o jeho družích a prvních generacích muslimů. Vytvářely se tak základy pro obor „islamistika“, včetně studia pozdějších islamizovaných etnik a národů. Ti, kteří se tímto náboženstvím a jeho kulturou zabývali, byli nejprve zvaní islamisté. Ale všichni, dědicové odkazu „klasických“ islamistů, kteří se pohybují v tomto badatelském prostoru, se po novinářských a politických peripetiích v posledních dekáдах byli nuceni přizpůsobit sémantickým posunům a prapodivným novotvarům (islamismus, džihádismus) a přijmout termín islamologie. Představte si, že bych dnes o sobě stále tvrdil, že jsem islamista – to by mi dnes sotva procházelo. A tak jsem islamolog. Sémantika dovede být prevít.

Martin Klapetek: Jak se dnes badatelé na poli mimoevropských kultur vyrovnávají s termínem orientalistika, který byl kdysi preferovaný a vážený?

Miloš Mendel: Ještě když jsem já v letech 1970–1975 studoval na FF UK v Praze, na tehdy nazvané katedře věd o zemích Asie a Afriky, se běžně říkalo: Studuji orientalistiku, v užším slova smyslu arabistiku, případně iránistiku nebo turkologii. Výraz orientalistika byl celosvětově uznávaný a nikdo se příliš nezabýval tím, zda je zcela korektní. Jen ruská a sovětská věda pro něj měla specifický název „vostokoveděnije“. Poláci zase často hovořili o „naukach krajów pozaeuropskich“. Také Němci měli několik výrazů. Dnes se však mezi kolegy u nás a jiných zemích v zásadě nepochybuje o tom, že orientalistika je již vyčpělý termín, snad je možno ho použít jen jako „střešní“ pojmenování pracoviště nebo skupin badatelů, kteří se zabývají „orientálními jazyky“, dějinami a kulturami „Orientu“. Každý ale ví, že ten a ten kolega je turkolog s badatelským zaměřením na jazyk (tedy vlastně lingvista), literaturu, lidovou slovesnost a dějiny určité skupiny (filolog), politické dějiny jisté oblasti nebo státu (historik) nebo se soustředí na kulturní specifika etnik a národů (kulturní antropolog) nebo se zabývá duchovní kulturou a náboženstvím (religionista, třeba islamolog). Myslím, že většina čtenářů tohoto rozhovoru si právě zde dovede dobře představit, jak je to někdy složité s vymezováním společenskovedních oborů, jak se ty obory navzájem prolínají a jak je obtížné, vlastně zbytečné, jim vytvářet nějaké přesné hranice. Tak třeba religionista, který své studium islámu nezasadí do širšího historického či politického kontextu, a nepracuje s pramenným jazykem (arabština, perština aj.), sotva může dojít k optimálním výsledkům. Ideální je dnes přejít na kolektivní či týmovou práci několika specialistů. To je ovšem dnes ve společenských vědách zřejmý trend. Jinak si velice vážím kolegů, mezi nimiž je několik mých bývalých žáků, kteří sice neovládají pramenný jazyk, ale svou práci budují na jiných nástrojích. Jsou to zdatní religionisté, kulturní antropologové apod.

Martin Klapetek: Jak je to tedy se znalostí „pramenných jazyků“? „Orientalisté“ totiž bývají někdy označováni za jakési elitáře, kteří se trochu vyvyšují nad badatele z jiných oborů, kteří se například zabývají islámem z nějakého úhlu pohledu, a přitom neumí arabsky, zabývají se maoismem a neumí čínsky atd.

Miloš Mendel: Znalost „orientálního jazyka“ je zásadní podmínkou úspěšné práce – ať už jde o čerpání informací a historických faktů z autentických pramenů, nebo třeba o kritický překlad důležitého pramene z arabštiny, včetně poznámkového aparátu a vysvětlivek. Nedovedu si představit, že by historik-amerikanista, zabývající se španělskou conquistou Střední a Jižní Ameriky v 16. století, neznal přinejmenším španělštinu, včetně té dobové, v ideálním případě též jazyky dotyčných indiánských národů. Ale pozor! Není to podmínka a rozhodně to nevypovídá nic o povahových rysech „orientalistů“. Já používám arabský jazyk jako pracovní nástroj. To je vlastně ta podstata, ze které vycházím, to je základ mé kvalifikace. Důležitá také je ta možnost autopsie – nezprostředkované posuzování a vstřebávání zájmové oblasti během studijních pobytů skrze schopnost hovořit tamějším jazykem, sledovat televizi a rozhlas, číst originální texty – ať už se jedná o beletrii nebo reklamní slogany na ulicích. Ale „orientalisté“ nebo „islamologové“ si rozhodně nemyslí, že jen oni mají právo na odhalování pravdy o „mimoevropských zemích“. Moje badatelské počiny tu mohou posloužit rovněž jako součást heuristické přípravy pro studie obecných historiků, religionistů nebo politologů, kteří orientálním jazykem nevládnou. Já se zase rád poučím nebo inspiruji jejich profesionálními postupy. Rozhodně je lepší si vyměňovat názory nebo se dohodnout na týmové práci, než se handrkovat o tom, jestli jsou orientalisté elitáři. Tohle já nesdílím.

Martin Klapetek: Kde se vlastně u nás ony „orientalistické“, případně úžeji „islamologické“ obory studují a jakou mají tradici?

Miloš Mendel: Nejprestižnějším pedagogickým pracovištěm tohoto typu je až dosud Filozofická fakulta Univerzity Karlovy. Tam se až do listopadu 1989 nacházelo jedno „orientalistické“ pracoviště s různým zaměřením a vnitřní strukturou, odpovídající těm kterým vnitropolitickým poměrům. Pak se tehdejší pracoviště, jež mívalo čas od času také různé názvy, rozpadlo na tři jiná – blízkovýchodní, indologická a jihovýchodní studia. Na tehdejší ústav Blízkého východu a Afriky se postupně dostala do pozadí arabistika, nemluvě o afrikanistice, a do popředí se dostala hebraistika a judaistická studia.

Tradičním badatelským pracovištěm, kde se primárně nevychovali noví absolventi „orientalistiky“, byl Orientální ústav (nejnověji AVČR). Když prezident T. G. Masaryk v roce 1922 založení tohoto pracoviště inicioval, vycházel z ambiciózní představy, že se na jednom místě setkají specialisté různých oborů: klasičtí orientalisté (jazykovědci, filologové, historikové, antropologové), kteří budou bádát, a na druhé straně praktičtí analytici, jejichž cílem bude zpracovávat podklady pro potřeby mladého československého průmyslu a obchodu. Reálně začal ústav fungovat v roce 1929. Po slibných třicátých letech však přišla léta útlumu za Protektorátu a v roce 1952 začlenění ústavu do nově zřízené Akademie věd, kde se tehdy sledovaly zcela jiné priority. Dnes je tento ústav primárně zaměřen na výzkum dějin, náboženských systémů, jazyků, literatur i současné situace v zemích Asie a Afriky. Orientalistika tedy – aby bylo jasno – je ve své podstatě zastřešující vědní disciplína, která používá stejné metodické přístupy jako jiné společenské vědy. Ústav se dodnes z jakési úcty k tradici a značce jmenuje „Orientální“. Avšak pracují tam tedy vlastně historikové, lingvisté, literární vědci a podobně. Specifikem tamějších pracovníků ovšem je, že kvalifikovaně využívají znalostí orientálních jazyků – archaických i živých – při sledování dějin a kultury starověkých civilizací, států a kulturních okruhů.

Pokud jde o studium jazyků, existuje poměrně známá Jazyková škola v Praze, kde se rovněž vyučuje arabština v její spisovné podobě i v podobě různých hovorových dialektů. Z jejích řad rovněž vyšlo několik absolventů, kteří se zařadili mezi arabisty a absolventy blízkých oborů.

Posledním a také nejmladším významným pracovištěm tohoto typu je Katedra blízkovýchodních studií, která se stala součástí Fakulty filozofické ZČU v Plzni, založené v únoru 1999. To je pedagogické, ale i badatelské pracoviště, jež se teritoriálně soustředí na výuku a studium dějin, náboženství a materiální kultury zemí Blízkého východu s pochopitelnými přesahy do subsaharské Afriky. Tamější kurzy jdou poměrně hluboko do výuky jednotlivých daných oblastí. S detailní strukturou a pedagogickým obsazením katedry se mohou zájemci obeznámit na příslušných webových stránkách. Podstatné ovšem je, že v rámci výuky dějin a kultury jednotlivých historických epoch a států je zcela přirozenou věcí výuka příslušných jazyků. K dějinám starověkých mezopotámských kultur se intenzivně přednáší asyrština, k dějinám judaismu zase klasická hebrejšтина i její moderní a soudobá podoba – ivrit. Dějiny Arabů, zejména v islámské epoše až do současnosti, se jistě neobejdou bez systematické výuky arabštiny, islám se přednáší v kontextu dalších jazyků, jakými jsou perština a okrajově turečtina. Takže na tomto pracovišti se islamologie rozvíjí v plném souzvuku s těmito pramennými jazyky.

Martin Klapetek: Takže vy se příliš nezabýváte zcela aktuálním vývojem v zemích, které sledujete?

Miloš Mendel: Ale ano, ti z nás, kteří se zabývají moderními a soudobými dějinami a politickými systémy v té které oblasti, k tamější aktuální situaci mají co říci. Rozhodně ale nejsme nějakým „think-tankem“, jak se teď módně říká, nejsme účelově zřízenou analytickou skupinou, která výsledky své práce čerpá z anglicky psaných brožurek nebo by byla k dispozici naší decizní sféře. To ovšem neznamená, že nejsme schopni a připraveni vycházet vstříc aktuálním požadavkům našich ministerstev nebo obchodních kruhů. Já jsem například v roce 2006 dostal grant ministerstva zahraničí na konkrétní téma, které má sloužit jako interní materiál pro české diplomaty – a ještě bylo v přepracované podobě vydáno jako vědecká monografie. Každý z našich pracovníků ochotně a v rámci svých možností vychází vstříc sdělovacím prostředkům. Jsem ostatně přesvědčen, že kvalitní výsledek v oblasti tzv. „aplikovaného“ výzkumu může ve sféře společenských věd na požádání předložit pouze ten badatel, jenž se soustavně a dlouhodobě zabývá základním výzkumem. Je to znát, kdykoli se k určitému problému začnou vyjadřovat pracovníci různých „občanských institutů“ a další – jak já říkám – „dojmologové“, kteří se často označují za politology, ačkoli tím skutečný poctivý stav politologický značně snižují.

Martin Klapetek: Jak již bylo řečeno, orientalisté jsou někdy obviňováni ze sklonu k jisté exkluzivitě. Nezaznívá něco podobného právě v tom, co jste teď řekl?

Miloš Mendel: Nechtěl bych vytvářet dojem, že my, orientalisté nebo islamologové, jediná víme, „jak je to doopravdy“. Ke své práci přistupujeme s maximální mírou vědecké pokory a nad nikoho se nepovyšujeme. Dnešní vědecký svět se neobejde bez interdisciplinárního a týmového přístupu. Jako islamolog si zřetelně dovedu představit spolupráci s obecným religionistou nebo historikem – a ta se také děje. Mezioborovému výzkumu nebo společným projektům se nevyhýbáme, jakkoli si vždy budeme chránit svá kvalifikační specifika a nuance v metodologických přístupech. S jinými obory jsme ochotni je tříbit a modifikovat ve společných diskusích v rámci autonomních organizačních a oborových platforem.

Martin Klapetek: Uplynulo deset let od počátku tzv. arabského jara. Co považujete za klíčové změny v dotčených společnostech a jak se dívat na jejich současnou situaci?

Miloš Mendel: Chceme-li pochopit události posledních let v arabských zemích a islámské oblasti vůbec, patrně se nevyhneme zamyšlení nad procesem, který bývá zpravidla označován jako globalizace, protože se o něm v dané souvislosti stále hovoří. Já ten termín a jím znamenající proces příliš neoblubuji, ale budíž. Tento výraz se už před dvěma třemi dekadami stal módní součástí intelektuálního, a dokonce i akademického diskurzu, ačkoli ne každý je si plně vědom, co má při vyslovení tohoto pojmu na mysli. Globalizace bývá zkrátka jakýmsi zaklínadlem při snaze vysvětlit vše, co při hodnocení politických procesů nemáme sílu vysvětlit věcnými argumenty. Někdy se dokonce zdá, že za všechny dramatické jevy soudobého světa vlastně může blíže n-specifikovaná globalizace. Podle několika analytiků a publicistů je právě ona hlavním impulsem tzv. arabského jara, aniž by se čtenář dozvěděl, jaké konkrétní negativní (či pozitivní) příčiny se tu mají na mysli.

Martin Klapetek: Co je tedy globalizace a jaký vliv má na proces arabského jara?

Miloš Mendel: Já jsem se teď v tomto rozhovoru dobrovolně chytil do pasti. Já se tím osobně vůbec nezabývám – narážím na něj snad jen v kontextu soudobých dějin Blízkého a Středního východu. Nejsem totiž sociolog, politolog, ani specialista na ekonomické procesy v současném světě. A kdo mi spolehlivě vysvětlí, jaký vliv má globalizace na to, že je dnes Sýrie v troskách a zemřelo tam na půl milionu lidí, rád si to pokorně vyslechnu. Pokud jde o obecně formulované definice či soudy, tak kupříkladu podle respektované knihy Andrew Heywooda *Politologie* je pod pojmem globalizace třeba mj. chápat „složitou vzájemnou propojenost, v jejímž důsledku je život stále více utvářen rozhodnutími nebo událostmi, ke kterým dochází kdesi daleko“. Podle definice internetového portálu *Wikipedia*, který svým studentům z různých důvodů ostře nedoporučuji jako zdroj informací a studia ke zkouškám, zase globalizace znamená „abstraktní fenomén, zahrnující různé změny společnosti, které vedly k větší propojenosti politických, sociokulturních a ekonomických událostí na globální (mondiální) úrovni. Globalizaci lze chápat jako nerovný proces, v jehož důsledku se některé části světa relativně přibližují, zatímco jiné relativně oddalují...“. Tak co, pane kolego, už jsme chytřejší? Už víme, co způsobilo proces arabského jara?

Martin Klapetek: Podobných definic bychom našli desítky, ale přesto – nelze tento „neuchopitelný“ pojem obejít, chceme-li se dobrat vysvětlení některých jevů soudobého arabského světa, případně symptomů arabského jara? Mnoho specialistů totiž soudí, že za arabské jaro může právě globalizace. Eseje a články plné představ o nevyhnutelnosti sociální a kulturní globalizace, viděné jako „univerzalita západního demokratického modelu“, rady ohledně nutnosti vštěpovat jiným národům západní normy „občanské společnosti“ třeba i „etickými válkami“ známe i z českého intelektuálního diskurzu. A co třeba teze o nevyhnutelnosti přijetí konceptu liberální demokracie?

Miloš Mendel: Víte, co? Víím, že mne takovými otázkami tak trochu provokujete, ale já bych od tohoto tématu šel pryč. Snad bych jen dodal, že arabský či obecně islámský diskurz pohlíží na globalizaci s nedůvěrou, až nevraživostí – pokud se tak vůbec děje. Arabština pro ni používá neologismu *awlama* (volně – proces nastolení světové jednotlosti či unifikace, od slova *álam* – svět). Ať už je tento proces Araby (muslimy) nahlížen jako spontánní, nebo kýmsi řízený, a bez ohledu na to, jak košatě a rozbředle ho hodnotí západní intelektuální nebo vědecké přístupy, chápeme daný fenomén jako proces všeobecného průniku různých civilizačních hodnot do organismu jiných civilizací nebo kultur. Tento proces se obecně chápe jako mnohostranný, vzájemně provázaný tok ekonomických, sociálních a kulturních hodnot a proces pozvolného utváření jakési synkretické „světokultury“. Předpokládá se, že do nového modelu světového uspořádání přispívají všechny kulturní okruhy a jejich nositelé relativně rovným dílem.

Daný proces čelí na Blízkém východě objektivním limitům, jež jsou dány vzrůstajícími partikulárnímí zájmy a myšlenkovými koncepty nových nebo obrozených (archaických?) sociálních složek, nositeli staronových ideových klíšé, kteří nejsou s výše popsaným procesem globalizace srozuměni. Tyto složky chtějí bojovat za upevnění a obrodu starých a málem zapomenutých, ale přesto stále důvěrně známých hodnot, jejichž pomocí lze ochránit, případně zdůvodnit staronové formy identity, když ty „staré“, spjaté s politickou zkušeností 19. a první poloviny 20. století, tím myslím různé podoby lokálních nacionalismů, se zdiskreditovaly a navíc jsou rozvráceny taktikou Západu – globalizací. Ta se v daných končinách chápe jako jednostranný proces, jeden z klíčových frontálních pokusů západního neokolonialismu o rozvrat (*fitna*) arabsko-islámských hodnot. Tato interpretace globalizačních trendů je dílem klasicky paranoidní, dílem opodstatněná.

Martin Klapetek: Ale proces deglobalizace či odchodu od homogennějšího občanského principu jistě nezačal v lednu roku 2011, tedy s „arabským jarem“. Proces přehodnocování dříve funkčních „arabských národů“ nebo „jednotného lidu“ v rámci nově vytyčených koloniálních hranic tu byl již v meziválečném období a pak zejména po rozpadu koloniálních forem teritoriálního uspořádání.

Miloš Mendel: Naprosto souhlasím. Těžko se nám to škatulkuje nebo typologizuje, vidíte, pane kolego. Zatímco některé nezávislé státy vznikaly na ruinách mandátních území (Sýrie, Irák, Libanon), jiné se rodily jako společnosti „sjednoceného lidu“ (Jordánské hášimovské království, 1921 jako zcela nový umělý a mozaikovitý stát pod dohledem Velké Británie). Takové Alžírsko bylo dokonce departmentem Francie a svobodu si vydobylo v osm let trvající občanské, chcete-li osvobozené válce v letech 1954–1962.

Deglobalizace v mnoha arabských zemích je reakcí na historický krach národně revolučních republikánských režimů, únavu ze sterility konstitučních monarchií i neúspěchy dalších států, odpovídající jejich politickému zřízení a tradicím, na nichž byly vybudovány.

Tento proces vede buď k pokusům o emancipaci některých „archaických“ komponentů dotyčných „národů“ (velkorodin, kmenů, etnických nebo náboženských pospolitostí), nebo o návrat ke spontánnímu, nekoordinovanému, nebo naopak státem režírovanému ožívání nadnárodních islámských hodnot, ideálu jakési „virtuální ummy – obce věřících“ nebo vizi „fiktivního islámského chalífátu“. Nositelé této ideje mohou být protagonisty nezřetelně formulované, a přesto obrozené ideologie panislamismu, ale rovněž mohou za poklesle vyslovované nadnárodní hodnoty islámu a národa pouze skrývat vlastní etnické, kmenové či konfesijní ambice, například ambice šíitů v Iráku nebo Libanonu.

Martin Klapetek: Takže Vy si myslíte, že arabské jaro prokazuje pravý opak toho, co se někteří snaží vysvětlit jako důsledek globalizace?

Miloš Mendel: Proces globalizace na Blízkém východě nelze automaticky spojovat s výsledky druhé světové války, koncem studené války, natož s mezinárodně politickým vývojem na přelomu 20. a 21. století, jak to činí někteří intelektuálové, myslitelé, bohužel třeba i politologové z některých nedůvěryhodných think-tanků. Znáte přece ten patetický slogan: „Po 11. září 2001, (tedy po zničení dvou newyorských mrakodrapů) už svět nikdy nebude takový, jako předtím.“ No a vidíte – je tomu skutečně tak? Ani začátek roku 2011 není žádným mimořádným zlomem v dějinách, ba ani v dějinách arabského Blízkého východu. Arabské jaro je sice významná, ale přesto jen epizoda komplexnějšího dějinného procesu v námi diskutované oblasti. Periodizace dějin kupříkladu v oblasti Blízkého východu, se nemusí shodovat s naším viděním zlomových událostí světových dějin. Když začala a skončila první světová válka, pro oblast Arabského poloostrova to jako by mnoho neznamenalo. A vidíte, i tam se odehrávaly dějiny, i tam vznikl v podstatě beduínský mocný stát, Saúdská Arábie, který se stal mimořádně významným fenoménem moder-

ních a soudobých dějin. Tento stát byl vtažen do neviditelného procesu globalizace, o níž se ještě nehovořilo, ani vládcové v Rijádu si něco podobného nepřipouštěli. Byli jen lehce nervózní z toho, že v zájmu hromadění zisků z prodeje nafty a zajištění vlastní bezpečnosti musí od šedesátých let snášet některé kulturní a ideologické vlivy globalizace – například americké vojenské základny na nejposvátnější muslimské půdě, kde se nacházejí dvě nejsvětější města islámu – Mekka a Medína. Vadilo jim nejdříve, že v zájmu ovládnutí americko-saúdské společnosti ARAMCO jim nezbyvá, než posílat své syny na technická studia do USA, odkud se vraceli s požadovaným objemem znalostí v oblasti ropného průmyslu, ale kde zároveň mohli fatálně načichnout západním životním stylem s jeho rozkladnými etickými a kulturními vlivy.

Martin Klapetek: V tom smyslu, cítí-li se společnost, vystupující dříve jako „arabský národ“, třeba Syřané, Libanonci, Iráčané, Alžírčané v sledované oblasti Blízkého východu ohrožena ekonomickou globalizací nebo infiltrací cizorodých (západních) politických či kulturních hodnot, může v zájmu sebeobrany nebo záchrany vlastních skrytých (sub)identit spontánně, přinejmenším částečně, rezignovat na někdejší „pokrokovou“ formu své existence a znovu se přimknout k oněm „archaickým“, třeba etnicko-náboženským identitám – zvláště když se jejich stávající systémy ideologicky přežily a svému „lidu“ nabízejí pouze kult osobnosti svého „vůdce revoluce“, „tatíčka krále“ a brutalitu represivního aparátu.

Miloš Mendel: Nyní jste kápl na velmi důležitý rys toho – nu, říkejme tomu stále globalizace. Ten je stále spojován s hospodářskými dějinami a ještě je zcela nepochopitelně omezován na několik posledních desetiletí, kdy došlo ke stále těsnějšímu provázání v nadnárodní korporace. Ale my, jakožto společenskovědní badatelé, musíme tvrdit, že se jedná o dlouhodobý historický proces, který má také nezpochybnitelnou kulturní dimenzi. To je to, co by nám mělo zajímat mnohem více, než barely ropy. My bychom měli umět spíše vysvětlit, proč vzduchem nad Sýrií létají vražedné barelové bomby, jež jsou vyprázdněny, naplněny kusy plechu, železa a matic a shazovány na civilní obyvatelstvo syrských měst z vládních vrtulníků ruské výroby. To není plytká ideologie, co teď říkám. To jsou jen důsledky dlouhodobější reality ve smyslu politickém, které kulturní a národní globalizační proces trhají na kusy. Jednotlivé komponenty „národů“ se tak cítí v dvojím ohni. Už nechtějí respektovat autoritářské režimy, jež jim způsobily mnohá příkoří, avšak chtějí se vlastními způsoby vyhnout tomu, aby se musely poddat vnějšímu civilizačnímu impaktu, „westernizovat se“ a znovu se tak nechat ponižovat těmi, kteří je tolik ponižili už několikrát (západní neokolonialismus, imperialismus, sionismus, dříve též komunismus, dnes ruský nacionalismus). Tyto společenské složky se většinou chovají a argumentují v rámci klasických (historických, politických, etnicko-náboženských) struktur a mimo koncept „arabského národa“ nebo „lidu“, který se v éře arabského nacionalismu 20. století zdál průvodním a nezvratným rysem tamějších dějin.

Některé složky společností v rámci blízkovýchodních „národů“ v minulých letech učinily vše možné, aby zabránily „plíživým formám cílené globalizace“ nebo „zákeřným, pokusům o imperialistický komplot“, který má v úmyslu rozklížit jejich kulturní a národní soudržnost a vyvrátit jejich národní identitu. Dílčí identity jsou dnešní mladé generaci znovu bližší, než ideologicky formulovaný a před 50–60 lety emotivně prožívaný koncept národa z dob dekolonizace.

Ještě před nějakými čtyřiceti lety tvořily tyto dílčí identity spíše součást širě pojaté (egyptské, syrské, irácké, také afghánské, pákistánské) národní identity. Ta se dnes v mnoha oblastech stále zřetelněji ukazuje jako druhořadá, nebo dokonce fiktivní. Výjimku, co do míry homogenity a spřízněnosti s národní identitou, představují snad jen Egypťané, Tunisané, snad Palestinci, z nearabských národů bezpochyby Turci a persky hovořící Íránci.

Odehrává se tak proces, který je v rozporu s proklamacemi o sociální a kulturní globalizaci, která by měla vyústit ve vznik „globální vesnice“ vzájemně se obohacujících světoobčanů. Na

Blízkém východě se naopak prohlubuje napětí v procesu eroze národních identit nebo loajality k státu s často uměle vytvořenými hranicemi. Pro vývoj v 21. století může být tento trend určující, i když nikoliv v souladu s jednoduchou logikou „střetu civilizací“ či „krvavých hranic islámu“ v podání Samuela Huntingtona a jeho obdivovatelů. „Střet“ se naopak odehrává uvnitř jednotlivých „civilizací“ a jejich mnohem menších etnicko-konfesionálních, rodových, kmenových a dalších fragmentů „národních států“.

Martin Klapetek: Arabské jaro od roku 2011 a s ním související dočasné uvolnění autoritářských vnitropolitických poměrů daný proces přirozeně akcelerovalo. Dalo totiž vyhrěznout všem nahromaděným historickým sporům, pocitům touhy po pomstě za praxi autoritářských vlád a nežetelně formulovaným požadavkům na svobodu a spravedlnost. Stalo se tak většinou „podél hranic“ etnicity, kmenové a rodové příslušnosti, etnicko-konfesionálního uspořádání, náboženských rozdílů mezi muslimy a křesťany i uvnitř islámu samého. Většinou se tak děje v kombinaci dvou nebo několika identit, přičemž národní identita ve smyslu příslušnosti ke státům v stávajících hranicích se oslabuje a relativizuje, dokonce zaniká. Alespoň mně se to tak jeví. Nebo jste proti?

Miloš Mendel: Je to v zásadě tak. Dezintegrační proces může mít dost dramatické podoby, v nichž mohou hrát klíčovou roli fundamentalistické politicko-ideologické struktury, napojené na kmenové, rodové nebo etnicko-konfesionální zájmy. Příklady je řada. Somálsko jako integrovaný státní útvar už nějakých třicet let neexistuje, když v roce 1991 padl „marxistický“ autoritářský režim Muhammada Siada Barrého. Afghánistán ve svých „národních“ hranicích fakticky přestal existovat přinejmenším od sovětské invaze v roce 1979, která rozvrátila křehkou, ale funkční sounáležitost tamních etnik a kmenů s královským, později republikánským režimem. Jiným typem dezintegrace je Mali, kde integritu státního území musejí zajišťovat tisíce francouzských a dalších výsadkářů.

Ale zpět k arabským zemím. Na mále mělo Alžírsko, kde roku 1991 vládnoucí Fronta národního osvobození anulovala výsledky demokratických voleb, do nichž byla dotlačena Západem a v nichž zvítězila fundamentalistická opozice. Západ náhle obrátil a prohlásil volby za neplatné, protože v nich zvítězily nedemokratické islamistické síly. Následovala mimořádně krutá válka, během níž se území Alžírska de facto rozdělilo podle starodávných kmenových a mocenských kritérií. V roce 2006 došlo k významné dezintegraci palestinské autonomie, byť se tak dělo a dosud děje v nepřírozených podmínkách neexistence nezávislého palestinského státu. K chronické dezintegraci dochází postupně v geopoliticky citlivém prostoru Irácké republiky, kde se dosavadní státnost, zajišťovaná autoritářským režimem Saddáma Husajna, postupně oslabuje už od jeho odstranění po americké intervenci v březnu 2003 a tento proces přirozeně akceleroval po odchodu amerických jednotek i v kontextu Arabského jara, který zrodil strukturu zvanou Islámský stát.

Martin Klapetek: Jakým vývojem podle Vás půjde situace v Tunisku, Egyptě a možná dalších arabských nebo islámských zemích? Je pravděpodobné, že se tamější společnosti blíže přikloní k náboženství?

Miloš Mendel: Je to velmi pravděpodobné, ačkoli nejsem příznivcem spekulací, do kterých se mne například v minulých týdnech snažili vmanévrovat někteří novináři, že se v těch oblastech islámského světa, kde dochází ke společenskému kvasu, opět posílí pozice aktivistického islámu neboli fundamentalismu. Je to dáno tím, že jsme svědky zjevné eroze pseudosekulárních totalitních režimů, které „vzkvétaly“ v šedesátých letech a jejichž pozůstatky můžeme nyní sledovat v Egyptě, Sýrii, Alžírsku, Tunisku, také v Libyi, nebo Jemenu. Krizí a ideovou prázdnotou trpí i naftové monarchie na Arabském poloostrově nebo třeba Maroko. Demokratická alternativa se nikde nerýsuje, arabské země k ní nejsou uzpůsobeny, demokracie v této části světa není autentická – a kde vlastně je? Vždyť demokratický model společenského uspořádání je historicky vyzkoušen pouze v několika málo zemích západní Evropy a „výspách“ anglosaské kultury – ve Spojených státech,

Kanadě a Austrálii. Všude jinde se jedná přinejlepším o pokusy tento model aplikovat, napodobit nebo k němu směřovat. Je omyl myslet si, že události v Tunisku a Egyptě posledních týdnů vyústí v „samet“ nebo že se tam vytvoří jakási obdoba Občanského fóra. Vždyť tyto společnosti mají o fungování demokracie jen mlhavou představu. To platí zejména o těch společnostech, kde nejsou vytvořeny ani zárodky občanské společnosti, jako je tomu třeba v Iráku, Libyi nebo Jemenu. Zorganizovat volby, kdy lidé házejí do urn lístky s názvy nějakých „demokratických“ seskupení, není problém. To se dá uskutečnit i ve Rwandě dva roky poté, kdy se tam kmeny Hutuů a Tutsiů vraždily mačetami, nebo třeba v Iráku, kde je obyvatelstvo historicky rozděleno v etnickém, náboženském a kmenovém smyslu. Ve společnostech, které jsou rozvrstvené na základě kmenových, klanových, etnických a náboženských kritérií a identit, kde obyvatelstvo se cítí být loajální vůči formálnímu státnímu celku nanejvýš ve druhém plánu, nelze budovat ani demokracii, ani občanskou společnost. Do politického vývoje tu zpravidla vstupují represivní složky moci, jako je armáda nebo klanové či etnicko-konfesní milice. V Egyptě to nebude jiné, ačkoli právě tam je společnost vzhledem ke svým dějinám v posledním století nejpříznivěji připravena k nějakým formám politického života, který by se podobal evropským zkušenostem. Ale poslední slovo bude mít opět armáda.

Martin Klapetek: Na závěr mám otázku z jiného soudku. Je nějaké srdeční téma, kterému chcete věnovat rozsáhlejší studii, nebo celou knihu?

Miloš Mendel: Já asi vím, kam směřujete. K mé oblíbené problematice vína v islámu. To je velké téma islamologie. Napsal jsem na něj asi pětisetstránkovou monografii a další jsem připraven napsat a vydat, až to bude možné.

Martin Klapetek: Děkuji za rozhovor.

Martin Klapetek
Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích
klapetek@tf.jcu.cz